

Регіональне управління та місцеве самоврядування

УДК 35.353/354

Боклаг Валентина Андріївна

доктор наук з державного управління, доцент

Класичний приватний університет

Боклаг Валентина Андреевна

доктор наук государственного управления, доцент

Классический приватный университет

Boklag Valentyna

Doctor in Public Administration, Assistant Professor,

Professor of Department of Public Administration and Land Management

Classic Private University

**ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ МЕЖ
ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ**

**ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИЙ И УСТАНОВЛЕНИЕ ГРАНИЦ
ОБЪЕДИНЁННЫХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИН В УСЛОВИЯХ
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ**

**FORMATION OF TERRITORIES AND DETERMINATION OF
BORDERS OF UNITED TERRITORIAL COMMUNITY IN
DECENTRALIZATION CONDITIONS**

***Анотація.** В статті обґрунтовано необхідність чіткого визначення та встановлення на місцевості меж територій об'єднаних територіальних громад, що дасть змогу повноцінно реалізувати повноваження органів місцевого самоврядування щодо управління їх територіями. Зважаючи, що наразі проходить активний процес об'єднання територіальних громад, як наслідок створюються умови для*

реалізації заходів, які спрямовані на розвиток територій, виникає необхідність чіткого встановлення на місцевості меж таких утворень як об'єднана територіальна громада. Відмічено, що саме розроблення проектів землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних утворень дасть можливість визначити заходи для повноцінного життєвого середовища та створення сприятливих умов їх територіального розвитку, забезпечення ефективного використання потенціалу територій.

Встановлено, що сучасний процес формування територій ОТГ не відповідає нормам земельного законодавства в частині вимог, якими передбачено встановлення і зміну меж територій за проектами землеустрою. Зазначено, що наразі основна увага при формуванні територій ОТГ приділена такому виду робіт, як інвентаризації земель, яка в свою чергу забезпечує перевірку і документальне підтвердження наявності та стану земельних ресурсів, які є в розпорядженні органів місцевого самоврядування.

Визначено етапи виконання робіт із землеустрою, складання землевпорядної та містобудівної документації з метою перспективного планового розвитку території ОТГ, які передбачають послідовне складання проектів щодо планування землевпорядних та містобудівних робіт. В результаті чого органами місцевого самоврядування буде визначено перспективне раціональне використання продуктивних земель та територій для містобудівних потреб.

Ключові слова: об'єднані територіальні громади, встановлення меж, органи місцевого самоврядування, управління земельними ресурсами, землеустрій, містобудівна документація.

Анотація. В статті обоснована необхідність чіткого определения и установления на местности границ территорий

объединенных территориальных общин, что даст возможность полноценно реализовать полномочия органов местного самоуправления в процессе управления их территориями. Учитывая, что сейчас проходит активный процесс объединения территориальных общин, как следствие, создаются условия для реализации мероприятий, направленных на развитие территорий, возникает необходимость четкого установления на местности границ таких образований как объединенная территориальная община. Отмечено, что именно разработка проектов землеустройства по установлению (изменению) границ административно-территориальных образований позволит определить мероприятия для полноценной жизненной среды и создания благоприятных условий их территориального развития, обеспечения эффективного использования потенциала территорий.

Установлено, что современный процесс формирования территорий ОТО не соответствует нормам земельного законодательства в части требований, предусматривающих установление и изменение границ территорий по проектам землеустройства. Отмечено, что в настоящее время основное внимание при формировании территорий ОТО уделено такому виду работ, как инвентаризации земель, которая в свою очередь обеспечивает проверку и документальное подтверждение наличия и состояния земельных ресурсов, имеющих в распоряжении органов местного самоуправления.

Определены этапы выполнения работ по землеустройству, составление землеустроительной и градостроительной документации с целью перспективного планового развития территории ОТО, предусматривающих последовательное составление проектов по планированию землеустроительных и градостроительных работ. В результате чего органами местного самоуправления будет определено

перспективное рациональное использование продуктивных земель и территорий для градостроительных нужд.

Ключевые слова: объединенные территориальные общины, установления границ, органы местного самоуправления, управления земельными ресурсами, землеустройство, градостроительная документация.

Summary. *In the article, it is grounded the necessity of clear determination and establishment on the ground the limits of territories of the united territorial communities. It will enable valuably to implement the plenary powers of organs of local self-government concerning the management of their territories. Whereas the active process of combining united territorial communities is happening now, as a result, the conditions for the realization of measurements are creating which are directed on the development of territories. That's why there is a necessity of clear establishment on the ground the limits of such forming as a united territorial community. It is marked, that the development of projects of organization of the use of land concerning the establishment (changes) of limits of administrative-territorial formations will enable to define measures for a valuable vital environment and creation of favourable conditions of their territorial development, providing the effective use of the potential of territories.*

It is set that the modern process of forming of territories of UTC dissatisfies the norms of the landed legislation in part of requirements which are foreseen establishment and change of limits of territories after the projects of organization of the use of land. It is marked that now the basic attention at forming of territories of UTC is spared such type of works, as taking of inventory of lands, which provides verification and documentary confirmation of presence and state of the landed resources which are at disposal of the local self-government.

It was determined that the stages of implementation of works on the land management, drawing up land management and city-planning document with the purpose of the perspective planned development of the territories of UTC, which foresee the successive drawing up projects concerning the planning of the land management and city-planning works. As a result, the organs of local self-government will define the perspective rational use of productive lands and territories for city-planning necessities.

Key words: *integrated territorial communities, boundary-setting, local self-government, land management, town planning documentation.*

Постановка проблеми. Серед стратегічних реформ, які проголошені українським Урядом у 2014 році та практична реалізація яких розпочалася у 2015 році, найпомітнішою та найрезультативнішою є реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади на засадах децентралізації. В основних положеннях реформи декларується, що об'єднані територіальні громади (далі - ОТГ) є лейтмотивом формування та реалізації нової політики сталого розвитку територій, і саме їм належить домінуюча роль у забезпеченні інтересів громадян в усіх сферах життя і життєдіяльності.

Відповідно до статті 142 Конституції України матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Таким чином, земля та інші природні ресурси, що розміщені на території об'єднаних територіальних громад (ОТГ), є їх матеріальною і фінансовою основою. На сьогодні значна кількість територіальних громад об'єдналися і створили нову адміністративно-територіальну одиницю - об'єднана територіальна громада. Незважаючи на досить активне формування ОТГ

наразі залишаються невизначеними межі територій ОТГ, і як наслідок на таких територіях відсутній землеустрій, що може призвести до малоефективного використання земель та інших природних ресурсів, адже саме землеустрій є інструментом регулювання земельних відносин та раціоналізації землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позитивні зрушення та тенденції економічного зростання, пов'язані саме з адміністративною реформою, зокрема, децентралізацією висвітлюються науковцями різних галузей. Питання становлення й розвитку місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, у т. ч. формування ОТГ, висвітлюють вітчизняні дослідники: В.М. Бабаєв [1], Г.А.Борщ [2], В.М. Вакуленко [3], І.О. Дробот [5], В.С. Куйбіда [3; 9], В.В.Мамонова [10; 13] та інші.

Правові та організаційні засади встановлення меж адміністративно-територіальних одиниць в умовах децентралізації і формування територіальних громад у своїх напрацюваннях розглядають Й.М. Дорош [4], А.Г. Мартин [11], Л.Я. Новаковський [4], А.М. Третяк [14] та інші. Проте низка важливих проблем, пов'язаних зі встановленням меж ОТГ на місцевості, наразі залишається актуальною і потребує більш глибокого наукового дослідження з метою вирішення цієї проблеми.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Обґрунтувати необхідність встановлення на місцевості меж територій ОТГ, щодо дасть змогу повноцінно реалізувати повноваження органів місцевого самоврядування щодо управління їх територіями. Визначити етапи виконання робіт із землеустрою, складання землевпорядної та містобудівної документації з метою перспективного планового розвитку території ОТГ.

Виклад основного матеріалу. Добровільним об'єднанням членів ОТГ передбачається отримання можливості розпоряджатися

матеріальними та нематеріальними ресурсами, якими володіє громада, зокрема трудовими, фінансовими, матеріально-технічними, природними, інформаційними, маркетинговими, інноваційними, управлінськими тощо. Серед основних природних ресурсів, що перейшли у розпорядження органів місцевого самоврядування можна виділити земельні, ефективне розпорядження якими призведе до поступового планового зростання добробуту та економічного зросту громади [12]. Але, наразі, процес формування ОТГ проходить без такої важливої складової як визначення меж на місцевості, постає необхідність забезпечення землепорядних дій, метою яких є складання землепорядної та містобудівної документації, що дасть можливість визначити чіткі межі, на які розповсюджуються повноваження щодо управління земельними ресурсами об'єднаної територіальної громади. Згідно зі статтею 46 Закону України "Про землеустрій" [7], проекти землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних утворень розробляються для створення повноцінного життєвого середовища та створення сприятливих умов їх територіального розвитку, забезпечення ефективного використання потенціалу територій із збереженням їх природних ландшафтів та історико-культурної цінності, з урахуванням інтересів власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі орендарів, і затвердженої містобудівної документації.

Можна зазначити, що на сьогодні створено досить певне нормативне поле щодо формування територій ОТГ, але нагальною проблемою залишається питання встановлення меж їх територій на місцевості. Відповідно Закону України "Про землеустрій" (ст. 46), вразі встановлення або зміни меж адміністративно-територіальних утворень повинні розроблятися проекти землеустрою щодо встановлення (зміни) меж відповідних адміністративно-територіальних утворень, якими є новостворені ОТГ [7]. Відсутність в натурі (на місцевості) меж ОТГ не

дозволяє територіальним громадам повноцінно здійснювати управління земельними ресурсами в межах юрисдикції органів місцевого самоврядування.

За рішенням Кабінету Міністрів України у комунальну власність протягом 2018 року передано 940 тис. га земель державної власності за межами населених пунктів, що становить лише 4,8% всієї площі об'єднаних територіальних громад. Із загальної площі земель комунальної власності, що, за експертними оцінками, має становити зараз близько 5,2 млн га, у Державному земельному кадастрі зареєстровано близько 60 тис. га, або 0,1 % всієї території держави. Отже, процес триває, але порушується принцип землеустрою, передбачений статтею 6, ЗУ "Про землеустрій", "... створення умов для реалізації органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами їхніх конституційних прав на землю" [7].

Законодавча неврегульованість питань встановлення меж, розроблення схем та проектів землеустрою єдиного земельно-ресурсного простору об'єднаних територіальних громад, сільських, селищних, міських рад, проектів землеустрою щодо формування масивів земель сільськогосподарського призначення, які дозволили б запровадити ландшафтну організацію території, на даному етапі є одним із серйозних недоліків впровадження повсюдності місцевого самоврядування, формування раціональної системи землекористування, створення екологічно збалансованих ландшафтів. Разом з тим, тільки заходи із землеустрою, передбачені документацією із землеустрою, дозволяють здійснювати роботи щодо раціонального використання та охорони земель, формування та організації території об'єкта землеустрою з урахуванням їх цільового призначення, обмежень у використанні та обмежень (обтяжень) правами інших осіб (земельних сервітутів), збереження і підвищення родючості ґрунтів тощо, а саме здійснювати земельні поліпшення, що

збільшують вартість земельних ділянок, а відповідно і надходження в бюджет ОТГ [4].

Отже, чітко визначена та відображена в містобудівній документації межа об'єднаної територіальної громади дасть можливість виявити фактично наявні землі, встановити обмеження щодо використання територій, визначити категорії цільового використання земель, зони функціонального призначення, рекреаційні зони в межах території, а також зарезервувати території для цілей подальшого розвитку та збереження територій з особливим режимом використання. Саме тому Проект землеустрою щодо встановлення меж об'єднаних територіальних громад повинен стати одним із документів, який потребує негайного розроблення та ухвалення.

Одним із найважливіших етапів децентралізації є передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність ОТГ. Процес передачі земель сільськогосподарського призначення державної власності регулюється Земельним кодексом (ст. 117, "Передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність чи земельних ділянок комунальної власності у державну власність"); Постановою Кабміну, яка зобов'язує Держгеокадастр провести таку передачу в частині земель ОТГ; Законом України «Про місцеве самоврядування» (ст. 26), що регламентує обов'язкове узгодження дій Держгеокадастру з органом місцевого самоврядування в перехідний період передачі земель.

З метою такої передачі Урядом було розроблено та запропоновано спрощену процедуру передачі земель сільськогосподарського призначення державної власності у розпорядження ОТГ. Весь процес можна розділити на етапи :

1. Укладання головами ОТГ із територіальним органом Держгеокадастру (головними управліннями в областях) Меморандуму про

співпрацю при здійсненні заходів щодо передачі земель сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність ОТГ.

2. Звернення ОТГ до територіального органу Держгеокадастру в області з клопотанням про передачу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність.

3. Видання територіальним органом Держгеокадастру наказу про проведення інвентаризації земель сільськогосподарського призначення на території відповідної ОТГ. Проведення інвентаризації земель в даному випадку полягає у необхідності формування земельних ділянок, тобто визначенні земельної ділянки як об'єкта цивільних прав, визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру.

4. Розроблення та погодження технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель, обов'язкова державна експертиза документації із землеустрою (у випадках, встановлених законом), реєстрація земельних ділянок в Державному земельному кадастрі, затвердження відповідної документації із землеустрою.

5. Реєстрація права власності держави в особі територіального органу Держгеокадастру в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

6. Видача територіальним органом Держгеокадастру наказу «Про передачу земельних ділянок із державної власності у комунальну власність ОТГ», складання та підписання акта приймання-передачі земельних ділянок за кадастровими номерами.

7. Державна реєстрація права комунальної власності на земельні ділянки за ОТГ. Рішення органів виконавчої влади чи ОМС про передачу земельної ділянки у державну чи комунальну власність разом з актом

приймання-передачі такої земельної ділянки є підставою для державної реєстрації права власності держави, територіальної громади на неї (**абз. 4 ч. 1 ст. 117 ЗК**).

Виконання всіх зазначених етапів щодо передачі земель із державної до комунальної власності дає можливість розпоряджатися землями сільськогосподарського призначення, які були віднесені до державної форми власності, на праві комунальної власності нерухомого майна ОТГ, що в свою чергу забезпечує можливість розширення джерел підвищення доходів місцевих бюджетів [4].

Отже, така передача буде здійснюється формально і завершується підписанням акту приймання-передачі земельних ділянок за кадастровими номерами, але постає питання щодо визначення меж переданих ділянок у комунальну власність на місцевості. Вимоги землеустрою передбачають, що межі адміністративно-територіальних одиниць встановлюються і змінюються за проектами землеустрою, які розробляються відповідно техніко-економічного обґрунтування їхнього розвитку. Якщо слідувати “букві закону”, то ст. 20 чинного ЗУ “Про землеустрій”, випадки обов’язкового проведення землеустрою, а саме, “... встановлення та зміни меж об’єктів землеустрою...”, та “організації нових і впорядкування існуючих об’єктів землеустрою”.

Можна зазначити, що при формуванні територій ОТГ основна увага приділена такому виду робіт, як інвентаризації земель. Звичайно процес інвентаризації є досить важливим і необхідним видом робіт, який забезпечує перевірку і документальне підтвердження наявності та стану земельних ресурсів, які є в розпорядженні органів місцевого самоврядування. Інвентаризація земель проводиться відповідно до законодавчих, нормативно-правових актів України, зокрема, порядок проведення інвентаризації земель визначає Постанова Кабінету Міністрів України № 513 від 23.05.2012 «Про затвердження порядку проведення

інвентаризації земель». Відповідно, до п. 6 цієї Постанови «Інвентаризація земель проводиться в межах адміністративно-територіальних одиниць, територій, межі яких визначені проектами формування територій і встановлення меж сільських, селищних рад, масивів земель сільськогосподарського призначення, окремих земельних ділянок», тобто після складання Проектів землеустрою щодо встановлення (зміни) меж такої новоутвореної адміністративно-територіальної одиниці як об'єднана територіальна громада.

Отже, дотримуючись норм земельного законодавства та з метою повноцінного виконання повноважень щодо розпорядження земельними та іншими природними (водними, лісовими тощо) ресурсами органами місцевого самоврядування, а також для визначення планового розвитку територій об'єднаних територіальних громад, доцільно було б виконання комплексу робіт здійснення робіт із землеустрою та містобудування поетапно, за певною схемою (таблиця 1).

Таблиця 1

Етапи виконання робіт із землеустрою, складання землевпорядної та містобудівної документації

Етапи виконання робіт	Види робіт	Назва проекту землеустрою
I етап	Встановлення меж територій ОТГ	Проект землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних одиниць.
II етап	Встановлення меж територій з особливими природоохоронними, рекреаційними і заповідними режимами використання	Проекти землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісгосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон, обмежень у використанні земель та їх режимоутворюючих об'єктів.

III етап	Виконання робіт з інвентаризації земель на території ОТГ	Технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель.
IV етап	Роботи щодо земельно-господарського устрою території населених пунктів та впорядкування території для містобудівних потреб	Проекти землеустрою щодо впорядкування території населених пунктів; генеральні плани населених пунктів; плани зонування територій; проекти землеустрою щодо впорядкування території для містобудівних потреб;
V етап	Землевпорядні роботи щодо земельних поліпшень на рівні окремих землеволодінь та землекористувань	Робочі проекти землеустрою щодо поліпшення території.

Джерело: складено автором на основі [7; 8]

Зважаючи на те, що більшість містобудівної та землевпорядної документації щодо розвитку та облаштування території розроблялась в 1970–80-ті роки і є застарілими, розробка проектів щодо перспективного використання земельного фонду території ОТГ наразі є досить актуальним. Крім того, землі населених пунктів стали предметом прискіпливого контролю територіальної громади. Отже, необхідність розроблення містобудівної документації можна розцінити як фактор, який визначає перспективне раціональне використання продуктивних земель та територій для містобудівних потреб, сприяє підвищенню ефективності забудови та іншого використання земельних ділянок, а також її інвестиційну привабливість. При цьому необхідним та ефективним є залучення громадськості у процес розроблення, погодження, затвердження і реалізації містобудівних проектів розвитку територій ОТГ.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Встановлення меж населених пунктів є чималою державною проблемою. Першочерговим етапом процесу формування територій ОТГ повинна стати розробка землевпорядної та містобудівної документації стосовно встановлення і зміни меж ОТГ, що є необхідною складовою їх повноцінного функціонування та розвитку,

забезпечення ефективного використання їх земельно-ресурсного потенціалу, територіального планування, створення сприятливих умов для раціонального використання, охорони та збереження природних ландшафтів, об'єктів історико-культурної спадщини. З метою максимізації результату від використання земельних ресурсів і мінімізації негативних наслідків, здійснення планового розвитку територій об'єднаних територіальних громад потребує поетапного виконання робіт: встановлення меж територій ОТГ; встановлення меж територій з особливими природоохоронними, рекреаційними і заповідними режимами використання; виконання робіт з інвентаризації земель на території ОТГ; проектні роботи щодо земельно-господарського устрою території населених пунктів та впорядкування території для містобудівних потреб; землепорядні роботи щодо земельних поліпшень на рівні окремих землеволодінь та землекористувань. Такий підхід забезпечить ефективність прийняття управлінських рішень щодо раціональності функціонального використання територій та перспективного просторового розвитку створених ОТГ.

Література

1. Бабаєв В. М. Управління великим містом: теоретичні і прикладні аспекти: монографія. Харків: Харків. нац. акад. міськ. госп-ва, 2010. 306 с.
2. Борщ Г. А., Вакуленко В. М., Ресурсне забезпечення об'єднаної територіальної громади та її маркетинг: навч. посіб. Київ. 2017. 107 с.
3. Вакуленко В.М., Орлатий М. К., Куйбіда В.С.. Основи регіонального управління в Україні: підручник. К. : НАДУ, «Фенікс». 2012. 576 с.
4. Дорош Й., Новаковський Л., Третяк А., Стан та проблеми землеустрою об'єднаних територіальних громад у контексті

- підвищення їх фінансової стійкості. Землевпорядний вісник. 2018. № 12. С. 14-20.
5. Дробот І. О. Гарантування місцевого самоврядування в Україні: теорет.-методол. аспект: монографія. Львів: ЛПІДУ НАДУ, 2010. 312 с.
 6. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/15719/print1473700920200673>
 7. Закон України «Про землеустрій». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/858-15/print1476586411943513>.
 8. Земельний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
 9. Куйбіда В. С. Територіальне планування в Україні: європейські засади та національний досвід. К. : Логос, 2009. 108 с.
 10. Мамонова В. В. Методологія управління територіальним розвитком: монографія. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. 196 с.
 11. Мартин А.Г. Встановлення меж адміністративно-територіальних утворень в Україні: проблеми та напрями їх вирішення URL: <https://zsu.org.ua/andrij-martin/103-2012-05-10-13-10-04>
 12. Практичний інструментарій управління землями об'єднаних територіальних громад, 2017. 78 с. URL: https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Praktychnyy_instrumentariy_upravlinnya_zemlyamy.pdf
 13. Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект: монографія / Ю. О. Куц, В. В. Мамонова, О. К. Чаплигін та ін.; за заг. ред. Ю. О. Куца, В. В. Мамонової. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. 236 с.

14. Третяк А.М., Другак В.М., Третяк Р.А. Формування меж адміністративно-територіальних утворень. Навчально-методичний посібник. К.: ТОВ ЦЗРУ, 2004. 85 с.

References

1. Babajev V. M. Upravlinnja velykym mistom: teoretychni i prykladni aspekty: monoghrafija. Xarkiv: Kharkiv. nac. akad. misjk. ghosp-va, 2010. 306 s.
2. Borshh Gh. A., Vakulenko V. M., Resursne zabezpechennja ob'jednanoji terytorialjnoji ghromady ta jiji marketyngh: navch. posib. Kyjiv. 2017. 107 s.
3. Vakulenko V.M., Orlatyj M. K., Kujbida V.S.. Osnovy reghionaljnogho upravlinnja v Ukraini: pidruchnyk. K. : NADU, «Feniks». 2012. 576 s.
4. Dorosh J., Novakovs'kyj L., Tretjak A., Stan ta problemy zemleustroju ob'jednanykh terytorialnykh ghromadu konteksti pidvyshhennja jikh finansovoji stijkosti. Zemlevporjadnyj visnyk. 2018. # 12. S. 14-20.
5. Drobot I. O. Gharantuvannja miscevogho samovrjaduvannja v Ukraini: teoret.-metodol. aspekt: monoghrafija. Ljviv: LRIDU NADU, 2010. 312 s.
6. Zakon Ukrainy «Pro dobroviljne ob'jednannja terytorialnykh ghromad». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/15719/print>
1473700920200673
7. Zakon Ukrainy «Pro zemleustrij». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/858-15/print>1476586411943513.
8. Zemeljnyj kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
9. Kujbida V. S. Terytorialjne planuvannja v Ukraini: jevropejsjki zasady ta nacionaljnyj dosvid. K. : Loghos, 2009. 108 s.

10. Mamonova V. V. Metodologhija upravlinnja terytorialnym rozvytkom: monoghrafija. Kharkiv: Vyd-vo KharRI NADU "Maghistr", 2006. 196 s.
11. Martyn A.Gh. Vstanovlennja mezh administratyvno-terytorialjnykh utvorenj v Ukraini: problemy ta naprjamy jikh vyrishennja. URL: <https://zsu.org.ua/andrij-martin/103-2012-05-10-13-10-04>
12. Praktychnyj instrumentarij upravlinnja zemljamy ob'jednanykh terytorialjnykh ghromad, 2017. 78 s. URL: https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Praktychnyy_instrumentariy_upravlinnya_zemlyamy.pdf
13. Stalyj rozvytok terytorialjnoji ghromady: upravlinsjkyj aspekt: monoghrafija / Ju. O. Kuc, V. V. Mamonova, O. K. Chaplyghin ta in.; za zagh. red. Ju. O. Kuca, V. V. Mamonovoji. Kharkiv: Vyd-vo KharRI NADU "Maghistr", 2008. 236 s.
14. Tretjak A.M., Drughak V.M., Tretjak R.A. Formuvannja mezh administratyvno-terytorialjnykh utvorenj. Navchaljno-metodychnyj posibnyk. K.: TOV CZRU, 2004. 85 s.